

Българските земи под османска власт XV-XVII в.

Завладяването на българските земи от османците слага край на самостоятелното съществуване на българската държава за почти пет века. Така се прекъсва държавната традиция и българският народ е включен в една чужда ислямска цивилизация, където на християните е определено мястото на второстепенна рая. Причините за падането на България под османска власт се крият, от една страна, в устрема на номадската завоевателна мощ на османците. Безогледното унищожаване на мирното население (нещо чуждо на християнската практика на водене на войни) довежда до своеобразен психически шок, който балканските християни така и не успяват да преодолеят. За номадите войната е начин на живот и средство за оцеляване, което придава неотразима мощ на техните нападения. От друга страна, балканските държави, и българската в частност, посрещат османското завладяване в състояние на политическа разпокъсаност, при което при техните взаимни борби и интриги ги лишават от възможността за изграждане на общ фронт срещу завоевателя. Според гръцкия историк Спирос Врионис, политическата разпокъсаност на Балканите създава политически вакуум, който буквално засмуква османските нашественици. Историята на османското завоевание е до голяма степен история на неспособността на балканските владетели да му се противопоставят. Българските владетели не дооценяват опасността, идваща от югоизток, до голяма степен под влияние на историческата инерция, че варварските нашествия идват от север, а Византия е надежден буфер срещу нападенията от Мала Азия.

Извори от този период не са запазени в големи количества, заради нашествието на османците, които опожарили много градове, селища, манастири. Много културни паметници са унищожени, а книжовното дело до този момент понася огромни загуби. Въпреки всичко има някои запазени източници на информация, от които се разбира каква е съдбата на обикновените хора, попаднали под османска власт. Най-задълбочени разработки по темата са правили Петър Мутафчиев („История на българския народ“), Христо Гандев („Българската народност през XV в.“). Вера Мутафчиева и Цветана Георгиева също са разработили изключително много проблема.

С унищожението на българската държавност се извършват огромни промени в обществено-икономическия, политическия и културния живот на българите и за почти пет столетия те са включени в една чужда държава и цивилизационна система, моделирана от исляма. За разлика от християнството религията на завоевателите изгражда един социален ред, който стои над политическата власт. Установеният от исляма ред е свързан с посланието на Пророка, а не с политическата власт като такава,

което неизбежно издига ролята на религиозните водачи. В света на исляма законът е божествено обусловен, а религията сама по себе си стои над светското право на обществото.

Близо четири десетилетия от втората половина на XIV в. българският народ успява да устои на разрушителните набези и ожесточените сражения с единствената цел да съхрани своята политическа независимост. Две поколения българи дават безброй много жертви, а отвлечените в робство мъже, жени и деца се продават по тържищата за роби по цялото Средиземноморие от о. Крит до Испания. В Кипър те са толкова много, че в кралската армия е образуван щурмови отряд само от българи. Други хиляди напускат българските земи в продължение на целия период, в който над българските земи тегне османската власт. В „Хроника“ на Валеран дьо Ваврен от 1445 г. се споменава за 12000 българи, които се преселили във Влашко. Селското стопанство е разорено, а градовете – разрушени. В мъчителните десетилетия българите успяват да устоят на натиска и да се съхранят като народност и етническа общност, но българската държавност изчезва. Сменя се посоката и се забавят темповете на българската историческа еволюция. В следващите векове богатствата на българските земи, силите и енергията на много поколения българи се използват за нуждите и интересите на чуждата им Османска империя. Унищожено е и болярското съсловие и така българите остават без своите водачи. Прекъснати са връзките с европейския свят, който сега започва да навлиза в епохата на Ренесанса и Новото време. Българите, както и останалите покорени народи, променят посоката на своето развитие, принудени да живеят в границите на една блискоизточна ислямска държава. Те остават в Средновековието и изоставането им в областта на техниката, технологията, образованието, науката и бита дълго се натрупва. Това са дълготрайните последици от османското завоевание.

В първите десетилетия от османската власт управлението на нашествениците може да се определи като окупация. Настанените в градовете военни гарнизони и техните командири имали за задача да държат в подчинение християнското население. За разлика от византийците, които след завладяването на България, веднага наложили своята административна и управленческа система, османците нямали какво да наложат, и затова те разрушили българската без да поставят нова на нейно място.

Колкото повече разширявали владенията си на Балканите, толкова повече османците разбирали жизненото значение на постоянните приходи от труда на хората и богатствата на земята. Към средата на XV в. завоевателите започнали изграждането на тяхната собствена управленска система, която заимствала елементи от тюркската племенна традиция, административното наследство от славяновизантийския балкански свят и силните арабско-персийски влияния. Подобно на Византия, Османската империя

била разделена на две големи области, наричани бейлербейства – Анадола и Румили. Бейлербейят бил командващ на спахийските сили и върховен управител на поверената му провинция. Българските земи били първоначалните територии на бейлербейство Румили, а по-късно към него се присъединили и сръбските, гръцките и албанските. Обширните територии на Румили били разделени на санджаци, които също били свързани със спахийската конница. След завладяването на България тя била разделена на осем санджака: Чирмен паша, който обхващал завладените през 60-те години на XIV в. тракийски земи, Силистра, който включвал Добруджанското деспотство, София (териториите от Ихтиман до Ниш), Никопол, включващ севернобългарските земи от Търновското царство, Видин (Видинското царство), Кюстендил – владенията на Константин Драгаш по течението на р. Струма, Охрид, обхващащ югозападните български земи и Паша санджак – Беломорска Тракия и Македония. Подразделенията на санджаците се наричали каази или кадилъци, които обхващали един град и неговите околности. В центъра на каазата живеел кадията, натоварен с всички юридически функции, санкционирани от османския свещен закон (шерията). Разположени върху местната селищна система, каазите до голяма степен повтаряли българската система на административно управление. Още по-силно се чувствало българското наследство в техните по-малки подразделения – нахиите, които играели важна роля за данъчната система.

До средата на XVI в. въръжената власт се осъществявала от специални непоходни отряди, наричани мустахфъзи. По-късно те били заменени от провинциални еничарски организации, натоварени с всичко полицейско-охранителни функции. Провинциалното управление осъществявало постоянен военен, финансов и административен контрол над българския и останалите подвластни народи.

След падането на Цариград на 29 май 1453 г. Османската държава окончателно се превърнала в империя, а нейната политическа и административна управленска система стигнали окончателната точка от своето развитие. В основните си характеристики тя била поредният вариант на блискоизточна средновековна деспотия с пълна централизация на властта, съсредоточена в ръцете на абсолютния владетел – султан, който бил пръв военачалник, единствен законодател и най-висша съдебна инстанция. Той решавал въпросите на войната и на мира и разполагал с живота на всеки един от своите поданици. За действията си отговарял единствено пред Аллах. Държавната хазна притежавала всички земи в империята. Още през XIV в. бил създаден диванът – съвещателен съвет при султана, състоящ се от най-висшите офицери и ръководители на върховните държавни ведомства. От втората половина на XVI в. великият везир поел основните ръководни функции, включително командването на войската. Султанът се откъснал от пряко участие във властта, но това не нарушило централистичния принцип. Той си оставал върховен главнокомандващ във всичко и неговата дума била последната.

Държавната собственост върху земята и централистичния принцип на управление били факторите, които обвързвали земевладението и армията и създавали сложния административен апарат. Той силно впечатлявал тогавашния европейски свят, но и в него били заложени големите недостатъци на османската система. Нямащо общ орган на местно управление, нито ефективна система за контрол на дейността на провинциалните чиновници. Бюрократичната машина, която ги назначавала, повишавала и уволнявала била развита само в столицата. От подкупи, спекула и изнудване страдали не само християнското селско население, но и мюсюлманското. Натискът на централизма бил прекалено силен. В края на XVI в. местните мюсюлмански първенци (аяни) започнали да се обединяват и постепенно утвърдили своите позиции в обществения живот и натрупали богатства. Създали се местни, назначавани от властта органи на управление. През XVII в. провинциалните аяни вече разполагали със собствени армии и започнали да се противопоставят на централната власт.

Българите, както и останалите немюсюлмански народи в Османската империя, били включени в категорията на производителното, данъчно обложено и лишено от права население, наричано рая. Експлоатацията на раята била основният източник на доходи за империята. Българите били напълно изолирани от управлението и никой не защитавал техните лични интереси. Християнските народи били само обект на османското управление, лесна жертва на насилията на чиновниците, а нерядко и на самата централна власт. Обикновено тя решавала своите данъчни затруднения чрез повишаването на данъците на покорените народи, използвала безплатно труда им и прехвърляла в техни ръце прехраната на войската. Въпреки богатствата на българската земя и тежкия труд на българските селяни народът бил обречен на постоянна бедност, а лишаването от достъп до властта било причината, поради която българите са лишени от управленчески опит.

Основна форма на земеползване в Османската империя е спахалъка. Според тази система поземлен фонд се разпределя в точно определени имоти, които се наричат тимари и се получават като награда за участие във военни походи. Тимарът е условна временна собственост, която не се унаследява и не може да се продава или подарява. Размерът му зависи от заслугите и длъжността на притежателя. Тимар получават обикновени войници. Това е най-малодоходния парцел земя в спахийската система. Офицерите получават зеамет, а представителите на висшата класа – хас. Тимари били раздавани и на местната християнска аристокрация с цел след време тя да бъде претопена.

Друга форма на поземлено владение е мюлкът. Той представлява значително

поземлено владение, върху което собственикът му, най-често военачалник има пълни права. Тъй като държавата започнала да присвоява и мюлковете и да ги превръща в тимари, те се трансформирали във вакъфи, върху част от приходите им собствениците и техните наследници получавали права за „вечни времена“.

Най-обширни и с най-високи приходи били личните владения на султана. Те обхващали не само земи, но и приходи от мини, пристанища, пазари.

В османската аграрна система се обединявала държавната собственост върху земята с частната, но обликът на стопанската организация се определял главно от тимарската система. За българският селянин това означавало двойно облагане с данъци – към спахията и към държавата. Нито едната от двете институции нямала интерес да развива селското стопанство и производство, тъй като за тях това било просто поредният източник на доходи. Прекият производител също нямал интерес да произвежда повече от жизненоважното количество материали, тъй като всичко отивало в ръцете на по-висши инстанции. Българите не стимулирали производството, а го укривали. Стопанството било силно изостанало, минаващите през българските земи чужденци силно се впечатлявали от условията, при които покореният народ успявал да изкара някаква селскостопанска продукция. Наторяването не било познато, а за орането се използвали четири вола и огромен човешки труд, заради примитивното рало.

Османската данъчна система лишава производителя от голяма част от плодовете на труда му и го обрича на мизерно съществуване. Селянинът е длъжен да плаща на спахията поземлен данък, наречен испенч, който е фиксирана сума пари, десятък върху произведената селскостопанска продукция („йощур“), множество такси и глоби. Българският селянин плаща и поголовен данък – „джизие“, чиито размер непрекъснато расте и кара българинът да продава голяма част от произведеното и го тласка към заеми с разорителни лихви. Джизието е основният данък, който попълва държавната хазна. Той изхранва войската, султанския двор и многобройните чиновници. Най-тежък за християнското население бил кръвният данък. Според него веднъж на две години от всяко семейство се взимало по едно момче на възраст от 9 до 12 години, при наличие на такова. Обикновено се взимало най-силното дете. Чрез него, от една страна, турските власти лишават подвластните им народи от най-силните и годни мъже, с което ги лишавало от възможността за избухване на бунтове и въстания, а от друга, попълвали своята своя еничарски корпус. Съществувал и военен данък – “бедел”, който се събирал по време на война и бил за нуждите на войската. наред с това селяните са длъжни да плащат и непрекъснато растящите по размер и вид данъци, наречени “извънредни данъци и държавни повинности”. “Повинност” се наричал трудовия данък, с който властите задължавали раята да отсъства с месеци от родните си места, за да строи джамии, мостове, кораби и др. приспособления без пари за Османската империя.

Султанът получавал и друга немалка част от труда на поданиците си чрез многото данъци, с които бил обложен пазарът, на който те продавали стоките си. Запазеният “Закон за пазарния бач на град Шумен” от XVI в. показва как са били облагани различните стоки. Там пише, че ако на пазара дойде кола, натоварена с ориз, смокини, грозде, масло, желязо и др. продукти и те се продадат от колата се вземат четири акчета бач (пазарна такса), ако дойде товар с кожи, той се таксувал с две акчета, за всяка аба или ямурлук, което се продадяло таксата била едно акче, от кола с малки греди и дъски се взема по една дъска, а от кола с дебели дъски, талпи и колове за дворове и градини се взимало по едно акче.

Османската данъчна система и непосилните данъци обуславят тежкия живот на българите. Те, освен че нямат възможност за стопански и финансов просперитет, са изправени и пред необходимостта да съхранят физическото си здраве.

През вековете на османската власт българите успели да се запазят като етническа единица благодарение на достигнатата висока степен на организираност на обществото. Тя осигурявала устойчивостта, гъвкавостта и вътрешното единство на всички българи.

В началния етап на османското завладяване българското общество било крайно дестабилизирано. Продължителните военни действия предизвикали размествания на големи групи хора, което разрушило семейните, родовите и териториалните връзки. Премахането на болярството лишило българите от техните водачи. Това, което най-много впечатлявало европейската общественост било изравняването на социалните слоеве в българското общество. Болярите не изчезнали изведнъж. През XV в. изворите съобщават, че някои от тях продължили да изпълняват своите функции на обществени водачи. През 1467 софийският първенец Радослав Мавър и синовете му Никола Граматик и Стахия дали средства за зографисването на Драгалевския манастир, през 1469 г. велможата Богдан жупан тържествено посрещнал мощите на св. Иван Рилски в Никопол, през 1493 г. църквата в Кремиковския манастир била богато изрисувана с дарението на Радивой "за душите" на двете му починали деца – Тодор и Драгана. Портретите на тези ктитори от XV в. ги показват като достолепни и богато облечени хора – боляри. Възможностите на тези хора, верската им ревност и социалният им престиж се обясняват с това, че те са постъпили на работа в държавния апарат на Османската империя. През XVI в. данни за християнски спахии вече не се откриват.

С ликвидирането на българския държавен механизъм и на неговите ръководители животът на народа се затворил в основните елементи на социалната структура – семейството и териториалните общности.

Селската община била втората по численост и значение социална група в българското аграрно общество през XV-XVIII в. Тя била териториално-професионална общност, в която човешките връзки се изграждали чрез съвместния живот в общо пространство и с еднакъв поминък. В условията на чуждата власт селската община играела важна роля за организирането на хората. Тя се състояла от семействата, които живеели в селото и действали като общност в множество ситуации. Нейни представители били мъжете, а възрастовата йерархия била основен принцип и давала предимство на по-старите. Според османските документи от този период, свещеникът, където имало такъв, играел ролята на неофициалния и водач. Селската община била колективният орган за контакт с османската управа, но и едновременно с това била и бариерата, която защитавала отделните хора от нея. От името на селото и с гаранцията на своите имоти селяните били принуждавани да взимат заеми, да предават хайдути, да изпращат работници за изпълнение на повинностите и т.н. Всички задължения се изпълнявали от общината. Пак чрез нея се отправяли оплаквания от органите на централната власт. Друга функция на селската община била регулацията на взаимоотношенията между отделните личности и групи. Тя следяла за християнския морал и за нормите на обичайното право. Общото благополучие зависело от обикновения човек, така както личното благополучие зависело от целия колектив. Селската община като социална група създавала трайните връзки на единството, върху които се изграждали представите и нормите за "други" и "чужди". Тя била пазител на традицията, за да бъде продължен животът по правила, доказали във времето своята ефикасност и превърнати в задължение за всички.

Градската махала била близка до селската община. Приликите били продиктувани от необходимостта да се регламентират отношенията между хората, живеещи на обща територия. Разликата се състояла в това, че градските жители нямали общ поминък. Те имали различни професии и определени от тях интереси. Често българската махала съвпадала с църковната енория, а център на общия живот била църквата. Поддръжката и, както и тази на училището, ако имало такова, предизвикало появата на настоятелства, които да се грижат за тази задача. През XVII в. в изворите започнало да се среща събирателното название за християни "варош", с което се обозначавало християнското население на даден град.

Семейството било най-важната структура в българското общество. В първоначалния стадий от създаването на едно семейство християнското се отличавало силно от мюсюлманското – то се състояло от един мъж и една жена (т.е. било моногамно), а според повелите на исляма един мъж можел да има до четири жени. Мъжът в

моногамното семейство бил юридически притежател на собствеността и господар, който решавал всички семейни проблеми. Народната култура му предоставяла функциите на жрец, който да изпълнява всички празнични и ежедневни ритуали в семейството. Семейство без мъж било непълноценно и дори османските закони намалявали данъците на вдовишкото домакинство. Съпругата участвала в селскостопанските дейности, нейна била грижата за домашните животни, за двора и градината, за отглеждането на децата. До голяма степен животът и бил подчинен на мъжа. Разграничението на функциите и социалния статус на мъжете и на жените било задължително условие, чрез което се препредавал трудовият опит. Семейството на българите възпитавало децата си като българи. В семейната среда те научавали езика и начина на мислене на българите. Със светото кръщение ставали християни и постепенно овладявали молитвите, догмите и нормите на християнската вяра, представите за добро и зло, за грях и опрощение, за свои и чужди. Децата научавали българския модел на живот като бит и преповтаряли опита си в своите бъдещи семейства. Този сложен механизъм се нарича традиция.

За етническото оцеляване на българите допринеся и църквата. Мрежата от манастири, която покрива цялата страна поддържа националната и религиозната им принадлежност. Манастирите се превръщат в културни средища, които създават и разпространяват български книги, обучават на четене и писане и крепят българския дух.

Еснафът бил друга социална организация на градското население, която обединявала занаятчиите с общи професии. Той защитавал членовете си от вътрешна и външна конкуренция, следял за качеството на продукцията. Дълго време в еснафите влизали смесено и християни и мюсюлмани. По-късно те придобили по-съвършена форма и се обособили като два и повече отделни. Новите форми на еснафската организация се управлявали от общото събрание на майсторите и контролирали професионалното образование в даден занаят чрез изпити на чираци и калфи, с което поддържали стандарта на производствените техники и технологии.

Османската империя използвала в значителна степен човешките ресурси, предоставени и от християнското население в нейните граници. Това население било разделено на две големи групи, като първата от тях може условно да се нарече “военизирано население” (дервенджии, войнуци и власи).

Войнуците участвали в османската армия като помощни части. Тяхно задължение било участие във военните походи, за да се грижи за конете. Имайки предвид, че през

средните векове конницата била най-престижната воскова част, войнуците имали изключително отговорна задача. В мирно време те давали дежурства в султанската конюшна. Законът им разрешавал да имат 40 дюнюма необлагаема бащина земя и ги освобождавал от извънредните данъци. Войнуците могат да бъдат определени като междинна прослойка между раята и привилегированата военна класа.

Дервенджиите били натоварени с охраната на старопланинските проходи – най-трудната и рискована част от пътната мрежа. Те подпомагали с каруци, впрегнати животни и своята сила преминаването на трудните отсечки. Срещу многото си задължения те били освободени от някои основни данъци като “девширмето” (кръвният данък) и заради тежкото им и непосилно за други задължение те на практика били лишени от опасността да бъдат изселени от родните им места.

Власите били третата група военизирано население. През XV в. те били използвани от империята за нахлуване в християнските непокорени територии, за да поддържат граничното напрежение. Те били фактически единствените немюсюлмански отряди, които били включени във войсковите списъци на Османската империя. През XVI в. те станали излишни, заради отдалечаването на границата от техните земи. Така те се изравнили с обикновената рая.

В другата голяма група на “професионалните общности” със специалната си организация и статут се отделяли маданджиите (рударите), които плащали данъците си в метална суровина. Подобен бил статутът на производителите на морска сол – тузчиите, на кираджиите (те превозвали товари с каруци). От селската рая се обособили оризарите.

Производителите от някои групи имали възможност за постигане на повече облаги от своите събратя.

Особеностите на производството ги отделяло в селища с различен статут, като Чипровци, Етрополе и Самоков. В тях стопанският живот бил по-интензивен, а жителите им по-богати. От многобройните общности на раята със специални задължения важна историческа перспектива

имали търговците и джелепкешаните. В Османската империя търговците били част от градския елит. Това правело професията на търговеца привлекателна за много мюсюлмани. Свденията за български търговци до XVII в., но след това те започнали да излизат по пазарите в Полша и Унгария и продавали вино, кожи, тютюн. Джелепешканите имали същите възможности.

Появило се названието “чорбаджия”, което се възприело като титла, а посещението на Божи гроб въвело още една такава – “хаджия”. Към края на XVI в. в българското общество имало малобройна група от богати хора, които представлявали българския елит. Формирала се българската социална структура.

В периода XV-XVII в. българските земи са част от динамичните промени, които изживява османското общество. В началото на периода империята се намира в зенита на своето могъщество, породено от удачното съчетание на икономика, институция и завоевание, което превръща империята в своеобразна военна машина. Нарушаването на този баланс като резултат от изчерпването на възможностите за победоносни завоевания довежда до тежката криза и упадък на империята, които я обхващат от XVII в. При тясната връзка между институциите, икономиката и войната прекратяването на победоносните завоевания рефлектира върху всички страни на живота. Затова през XVII в. преживяват упадък всички институции в империята. Този упадък задълбочава враждебността и противопоставянето между християни и мюсюлмани и ускорява процесите на еманципация на българите и

борбата им за политическа независимост.